

Monument ja konverents baltisakslaste ümberasumise mälestuseks

Hiljar Tammela*

On otse imeväärne, kuidas üldine arvamus mõne fenomeni (nähtuse, sündmuse, isiku vms.) suhtes võib ajas muutuda. See ei olnud väga ammu, kui baltisakslasi peeti siinmail pea üksmeelselt põlisrahva kulul parasiteerinud brutaalseteks vereimejateks. Märkamatu on suhtumise pendel tänaseks kiikunud teise serva, kus siinset kunagist saksakeelset ülemkihti tänatakse kui demokraatia, vaimuvalguse ja glamuuri maaletoojat ja matsirahvale tutvustajat.

Olgu iga arvaja isiklik vaatepunkt kas mõnes äärmuses või kusagil vahepeal, baltisakslaste üliolulist rolli siinse maanurga saatuse kujundamisel viimase 800 aasta vältel ei ole võimalik eitada. Selle pikaajaliselt vormunud rahvusgrupi juures on just nende pea täielik lahkumine siit paanilises tempos 1939. aasta sügisel (ümberasumine ehk *Umsiedlung*) niivõrd oluline ja samas kummuline fenomen, et paelub uurijate tähelepanu siiamaani. Ja mitte ainult. Eelmise aasta jääb Eesti ajalookirjutuse ajalukku lisaks Eesti riigi 100 aasta juubeli massiivsele tähistamisele ka esimese *Umsiedlung*´ile pühendatud mälestusmärgi avamisega.

Kate baltisakslaste ümberasumisele pühendatud monumendilt langes 18. oktoobril 2018 Ida-Viirumaal Saka mõisa territooriumil. Mälestusmärgi autoriteks on skulptor Simson von Seakyll ja arhitekt Kalle Rõõmus, projekti vedas ja finantseeris Saka mõisa omanik, ettevõtja Tõnis Kaasik. Monumendi avamisega kaasnes baltisakslaste ümberasumise teemale pühendatud teaduskonverents. Sellist mastaapset tähelepanu ühele ajaloosündmusele selle „mitteümmargusel“ tähtpäeval (79 aasta möödudes) võib pidada ebatraditsiooniliseks, kuid ühtaegu värskendavaks lähenemiseks.

Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis on *Umsiedlung*´i aastapäevadel korraldanud varem kaks sisukat ajalookonverentsi, aastatel 1999 ja 2009. Nüüd Sakas toimunud teaduspäev on nende mõtteline järg. Kui vaadata esinejate ringi ja käsitletavaid teemasid, mis on kolmel korral olnud märkimisväärselt erinevad, tuleb tõdeda, et samamoodi kui pole maamunalt kadunud baltisakslased, on ka jutt baltisaksluse uurijate väljasuremisest ennatlik. Millest siis seekord kõneldi?

Konverentsi avaettekannet **Olev Liivikult** teemal „Miks nad läksid ega jäänud? Baltisakslaste ümberasumine Eesti Vabariigist Saksa *Reich*´i“ sihtis, nagu pealkiri näitab, kohe küsimuse tuuma. Liivik andis ülevaate senisest uurimiseisust *Umsiedlung*´i põhjuste osas: kui esialgu nähti selles peamiselt hirmu sovetliku terrori ees, siis hiljem on baltisakslasi süüdistatud ka natsismimeeluses. Baltisaksa Seltsi esimehele kohaselt analüüsis Liivik kainelt ja diplomaatiliselt mõlemat väidet, jättes isikliku seisukoha välja ütlemata. Tema ettekandest jäi kõlama hoopis mõnevõrra ambivalentne mastaabi-efekti rõhutamine: kuna ümberasumisega liitus kohe algusest peale kriitiline hulk baltisaksa arvamusiidreid, kes tõmbasid kaasa ülejäänud massi, tekkis ruttu „lumepalliefekt“: inimestele osutus lihtsamaks minna kui jääda, sest nende senise elukorralduse oluline osa (sotsiaalne võrgustik, lastel omakeelse hariduse saamise võimalus jm.) oli niikuinii kadumas. Seega aitas iga üksikisiku lahkumisosus kaasa ka temaga seotud isikute otsusele minna, tekitades ahelreaktsiooni. Paradoksaalselt ei olnud äraminek siiski nii kõikehõlmav, kui võiks eelneva valguses arvata – Eestisse jäi paigale veel küllaltki palju baltisakslasi, kes lahkusid poolteist aastat hiljem nn. järelümberasumise (*Nachumsiedlung*) korras.

Seda viimastel aastatel üha rohkem uurijate tähelepanu köitnud protsessi käsitleski **Triin Tark** järgmises ettekandes peakirjaga „Kes asusid ümber 1941. aastal?“, milles analüüsis järelümberasujate tausta. Kui aastatel 1939–1940 veel vabast Eestist lahkunud *Umsiedler*´ite motiivid on siiani, nagu eelnevalt mainitud, arutelu objektiks, siis 1941. aastal NSV Liidu poolt alla neelatud Eestist välja pääsenud *Nachumsiedler*´ite puhul peetakse selleks tõesti valdavalt hirmu sovetlike repres-

* Hiljar Tammela (1982), MA, teadur, Eesti Mälu Instituut, Suur-Ameerika 12, 10119, Tallinn, hiljar.tammela@mnemosyne.ee

sioonide ees. Seda näitab kas või selle grupi kirev rahvuslik koosseis: erinevalt *Umsiedlung*´ist palju segaperesid ja lausa end dokumentides sakslasteks võltsinud eestlasi. Páris maatõugu eestlaselt nõudis enda sakslaste hulka poetamine küll omajagu pingutust, vajalike kontaktide ja ressursside olemasolu.

Küsimus identiteedist ja kuuluvusest kerkis veelgi otsesemalt esile ettekandes „Between Estonia and Germany: The Banker Klaus Scheel and the Resettlement of the Baltic Germans“ („Eesti ja Saksamaa vahel: Pankur Klaus Scheel ja baltisakslaste ümberasumine“), mille esitas **David Feest**. Ajaloo ilu ja mitmekesisus tulid siin reljeefselt välja ühe üksikisiku näitel. Pankur Klaus Scheel oli tüüpiline näide korruga mitmesse gruppi kuulujast: ise rahvusvähemuse hulgast ja baltisaksa ettevõtmiste sponsor, teisalt Eesti Vabariigi kodanik ning hästi integreerunud siinsesse majandus- ja poliitikaellu. Oli hea sõber Pätsi ja Laidoneriga, omas tihedaid suhteid rahvusvaheliste juudi pankuritega, kuid samal ajal kujutas endast Kiviõli õlitööstuse kaudu ka olulist partnerit natside sõjamasinale. Üheaegselt mitmes rollis olekule tõi lõpu *Umsiedlung*, kui tuli teha valik. Pärast mitmeid kombinatsioone ja riskantseid seiku jõudis Scheel oma perega hoopis Rootsi. Nagu toonitas Feest, ei olnud Scheel kuigi tüüpiline näide oma kirju saatuse poolest, rohkem aga oma mitmetahulise identiteedi osas.

Viimased kaks ettekannet lisasid konverentsile (heas mõttes) traditsioonilisust, meenutades ajaloo uurimise võimalusi ja vajadust minevikus loodud visuaalsete kujutiste kaudu. **Anne Untera** ettekanne „Baltisaksa kunst ümberasumise keerises ja hiljem riigimuseumides“ tuletas meelde, et mõneti sarnast saatust nende omanikega elas läbi ka baltisaksa rikkalik kunstipärand, mis Teise maailmasõja tõmbetuultes osalt hävis, osalt pihustus laiali eri paikadesse ning osaliselt kaotas mälu (dokumentatsiooni hävimisega kadus info kunstiteose autorluse, endiste omanike jm. kohta). Positiivse noodina saab välja tuua fakti, et viimastel aastatel on Eesti Kunstimuseumi jõudnud kingitustena mitmeid baltisaksa kunstiteoseid.

Tõnis Liibek meenutas ettekandes „Baltisaksa perekonnaalbumid ja nende saatus“, et 19. sajandil oli siinne fotograafia peamiselt baltisakslaste käes, kes olid nii päevapiltide valmistajad kui ka tarbijad. Nõnda oli 1930. aastate lõpuks nende valduses vanem ja väärtuslikum osa Eesti fotopärandist. Kuna *Umsiedlung*´i käigus tõlgendati ajaloolisi fotokogusid kas tolliekspertide või baltisakslaste endi poolt mitte inimesele jääda võinud isikliku varana, vaid riigile kuuluva kunstiväärtusena, on need tänapäeva ajaloo uurija rõõmuks jäänud Eestisse. Tollasest vaatepunktist lähiminevikku (1920.–1930. aastaid) kajastavad fotod on ilmselt aga võetud kaasa isikliku varana, nõnda teame täna sellevõrra jällegi vähem sõdadevahelise Eesti Vabariigi baltisakslaste olmest ja elukeskkonnast jm.

Nagu näha, oli konverentsil nii varem käsitletud teemadega süvitsimine kui ka uusi küsimusepüstitusi; analüüsiti üldisi protsesse ja ka üksikisikute saatusi ning konkreetseid allikaliike. *Umsiedlung*´i monumendi rajamist korraldanud Tõnis Kaasik sai kultuuriministeeriumilt tänutäheks tiitli „Kultuurisõber 2018“. Konverentsi korraldanud Baltisaksa Selts on sisuka konverentsi eest ära teeninud vähemalt pika pai.